Investigating the Erosion of the Haft Cheshmeh River Banks in Qazvin Using the Near Bank Stress Model (NBS)

Mohammad Mehdi Hosseinzadeh¹*, Sara Pasha²

1- Associate Professor, Department of Physical Geography, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

(*Corresponding Author Email: m_hoseinzadeh@sbu.ac.ir)

2- MSc, Department of Physical Geography, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran,

Iran

Introduction:

The flow of water and rivers is the most important phenomenon in the crustal processes that not only plays a role in the overall appearance of the earth but also determines the form of human life on the planet. As a dynamic system, a river always changes its morphological location and characteristics according to time, geomorphic, geological-hydrological factors, and sometimes due to the human intervention. Bank erosion of rivers could cause a lot of damage to agricultural lands, buildings, riverside structures, roads, bridges, etc. every year. Inaddition, it could cause significant amounts of sediment to be transferred to dam reservoirs. The Haft Cheshmeh River basin is located in the Rozjerd region, in the northeast of Qazvin province and on the southern slope of Alborz. In the present study, the Haft Cheshmeh River in the area from Rozjerd to Shinqar villages has been studied for approximately 11 km. The pattern of the river in this sinusoidal range with an average curvature coefficient is 1.17.

Methodology:

In order to obtain the required data, the Haft Cheshmeh River was divided into 4 sections and 10 cross-sections, and from these cross-sections, a cross-sectional profile of the channel was prepared during 7 field works. To investigate the erosion of the Haft Cheshmeh River using the near bank stress model (NBS), the estimation of the stress applied to the shore is related to the slope flow, in which seven methods can be used in accordance with the conditions of the region.

According to the characteristics of the Haft Cheshmeh river, in this study, three methods of the ratio of the radius of curvature to the width of the bankfull (Rc/Wbkf), the ratio of the maximum depth of the near bank to the depth bankfull (dnb/dbkf), and the ratio of the shear stress of the near bank to

the shear stress of the bankfull (τ_{bkf}/τ_{nb}) were used.

After obtaining the data by field sampling and calculations, according to the measured parameters, the degree of lateral erosion in different classes was classified from very low to severe.

Results:

To investigate the erosion of the Haft Cheshmeh River, the Near Bank Stress Model (NBS) was used. At the second level, which measures the ratio of the radius of curvature to the width of the bank, all sections, with the exception of cross-section 9, have severe erosion. Only in cross-section 9, very little erosion has been observed. At the fifth level, which is the ratio of the maximum depth of the near bank to the depth of the bankfull, low and very low erosion from the first to the eighth sections on both sides of the shore were observed. Only the ninth and tenth sections have high and severe erosion; however, even on the right bank of the tenth section, erosion is low. At the sixth level, which is the ratio of the shear stress of the near bank to the shear stress of the bankfull, the erosion has low and very low values in all cross-sections.

Conclusion:

The use of the ratio of the radius of curvature to the width of the bankfull is appropriate for a time when a narrow radius has the maximum effect on the bend of the river. Therefore, the results obtained from the cross-sections that were harvested at the site of the bend of the stream were consistent with the reality of the region and showed the instability of the sides. The results of the shear stress of the near bank to the shear stress of the bankfull did not correspond to reality. According to field observations and data obtained using the above-mentioned three methods, the ratio of the radius of curvature to the width of the bankfull is close to reality. Although the results of the near bank stress model show the erosive cross-sections with less intensity, if it is necessary to provide a quick and lowcost estimate of river intervals, it is reasonable to use the near bank stress model.

Keywords: Bank Erosion, the NBS Model, Haft Cheshmeh River.

References:

- Akhtar, M. P., Sharma. N., & Ojha, C. S. P. (2011). Braiding Process and Bank Erosion in the Brahmaputra River. *International Journal of Sediment Research*, 26(4), 431-444.
- Bandyopadhyay, S., Ghosh, K., & De, S. K. (2014). A Proposed Method of Bank Erosion Vulnerability Zonation and Its Application on the River Haora, Tripura, India. *Geomorphology*, 16, 111-121.
- Ghosh, K. G., Pal, S., & Mukhopadhyay, S. (2016). Validation of BANCS Model for Assessing Stream Bank Erosion Hazard Potential (SBEHP) in Bakreshwar River of Rarh Region, Eastern India. *Journal of Modeling Earth Systems and Environment*, 95(2), 1-15.
- Islam, M. (2000). *River Bank Erosion and Sustainable Protection Strategies*. Fourth International Conference on Scour and Erosion 2000.
- Kwan, H., & Swanson, Sh. (2014).Prediction of Annual Streambank Erosion for Sequoia National Forest, California. *JAWRA Journal of the American Water Resources Association*, 50(6), 112-114.
- Lawlor, S. M. (2004). Determination of Channel-Morphology Characteristics, Bankfull Discharge, and Various Design-Peak Discharges in Western Montana. *Journal of Scientific Investigations Report*, 52, 1-19.
- Rosgen, D. L. (2001). A Practical Method of Computing Streambank Erosion Rate. Journal of Modeling Earth Systems and Environment, 95(2), 1-15.
- Rosgen, D. L. (2011). Watershed Assessment of River Stability and Sediment Supply (WARSSS). *Journal of Wildland Hydrology*, 32, 69-93.

جغرافیا و برنامهریزی محیطی سال ۳۲، پیاپی ۸۲ شماره ۲، تابستان ۱٤۰۰، صص ۱۱۸–۱۰۳ نوع مقاله: پژوهشی وصول: ۱۳۹۹/٤/۱۰ یـذیرش: ۱٤۰۰/۲/۲۰

بررسی فرسایشپذیری کرانههای رودخانهٔ هفتچشمهٔ قزوین با استفاده از تنش نزدیک کناره (NBS)

محمدمهدی حسینزاده ^{*}، دانشیار گروه جغرافیای طبیعی، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران m_hoseinzadeh@sbu.ac.ir ساره پاشا، دانشجوی کارشناسی ارشد گروه جغرافیای طبیعی، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران s.p.4971@gmail.com

چکیدہ

فرسایش کناره ای رودخانه یک فرایند پیچیدهٔ طبیعی است که در مقیاس کانال عمل می کند. هدف پژوهش حاضر، بررسی وضعیت فرسایش کناره ای مناطق آسیب پذیر و عوامل ایجاد و تشدید فرسایش کناره ای رودخانه است؛ بر این اساس ۱۱ کیلومتر از رودخانهٔ هفتچشمه در محدودهٔ روستای رزجرد تا روستای شینقر با الگوی سینوسی مطالعه شد. در این پژوهش با توجه به مورفولوژی رودخانه، محدودهٔ پژوهش به ٤ بازه و ۱۰ مقطع تقسیم شد؛ از بازه های مطالعه شد. در این پرژوهش بازدید میدانی شد تا داده های مدنظر جمع آوری و نیمرخ عرضی کانال تهیه شد. برای بررسی فرسایش کنارهٔ این رودخانه ا مدل تنش نزدیک کناره استفاده شد. نتایج به دست آمده در این پژوهش حاکی است در نسبت شعاع انحنا به عرض دبی لبالبی تمامی مقاطع به استثنای مقطع ۹ فرسایش شدید دارند؛ در نسبت حداکثر عمق نزدیک کناره به عمق دبی لبالبی بیشتر مقاطع فرسایش کم تا متوسط داشته اند؛ به جز مقطع ۹ و ۱۰ در کرانهٔ چپ که فرسایش زیاد و شدید داشته اند. در نسبت تنش برشی نزدیک کناره به تنش برشی دبی لبالبی تمامی مقاطع فرسایش خیلی کم و کم داشته اند. در نسبت تری می این مشخص شد سطح اول مدل یعنی نسبت شعاع انحنا به عرض دبی لبالبی با ویژگی های منطقه تناسب بیشتری دارد و با واقعیت منطقه منطبق است.

واژههای کلیدی: فرسایش کناره، مدل NBS، دبی لبالبی، تنش برشی، رودخانهٔ هفتچشمه

Copyright©2021, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/BY-NC-ND/4.0), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they can't change it in any way or use it commercially. Doi: 10.22108/GEP.2021.123702.1319

Dor: 20.1001.1.20085362.1400.32.2.5.8

^{*}نو يسنده مسؤول

مقدمه

جریان آبها و رودخانهها مهمترین پدیده در فرایندهای پوستهٔ زمین است که هم در سیمای کلی زمین نقش دارد و هم شکل زیستن انسان را در کرهٔ زمین تعیین میکند (جلیلوند و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۹۸). رودخانه بهمثابهٔ دستگاهی پویا، مکان و خصوصیات مورفولوژیکی خود را همواره برحسب زمان، عوامل ژئومورفیک، زمین شناختی، هیدرولوژیک و گاه در اثر دخالت بشر تغییر میدهد (رضایی مقدم و پیروزینژاد، ۱۳۹۳: ۱۱۰). فرسایش کنارهای در رودخانهها هرساله خسارات زیادی را به زمین های کشاورزی، ساختمانها، سازههای کنار رودخانهها، جادهها، پلها و... وارد میکند و بهعلاوه باعث انتقال مقادیر زیادی رسوب به مخازن سدها می شود (حبیبی و حقی آبی، ۱۳۹۱: ۲۸۱).

فرسایش کنارهای رودخانه یک فرایند پیچیدهٔ طبیعی است که در مقیاس کانال عمل میکند. فرسایش بیشتر، میزان رسوب گذاری را تسریع و منابع آب را آلوده میکند. تقریباً تا ۸۰ درصد کل بار رسوب در سیستمهای رودخانهای به فرسایش کنارهای رود بستگی دارد (Gopal Ghosh et al., 2016: 1). ژئومورفولوژی رودخانهای، اشکال رودخانهای و فرایندهای تشکیلدهندهٔ آنها را تحلیل و تفسیر میکند. این اشکال و فرایندها در مقیاسی فضایی از سطح حوضهٔ آبریز تا واحدهای ژئومورفیک کانال و در مقیاسهای زمانی مختلف بررسی می شوند (حسینزاده و اسماعیلی، ۲۹۴: ۲).

فرسایش کناری معمولاً در دیواره های نهرها و رودخانه ها رخ می دهد. در این نوع فرسایش، قسمت های خارجی خمیدگی ها به شدت فرسایش می یابند؛ زیرا نیروی برشی آب در آن قسمت زیاد است. عمل این فرسایش متفاوت با انواع دیگر فرسایش است. این فرسایش در امتداد کناره ها و بستر رودخانه های دائمی همواره فعال است؛ در حالی که انواع دیگر فرسایش فقط در حین بارندگی یا کمی پس از شروع آن فعال اند. فرسایش کناره، تخریب کنارهٔ رودخانه و ناپایداری مجرای رودخانه را به دنبال دارد و هنگامی تشدید می شود که مجرا و بستر رودخانه آبرفتی باشد (رضایی مقدم و پیروزی نژاد، ۱۳۹۳: ۱۰۹).

ایسلام' (2000) در پژوهشهای خود درزمینهٔ حل مشکل سیل، پایداری کنارههای رودخانهها را ازنظر فرسایش بررسی کرده است.

راسن (2001) در پژوهشی مدلهای پایداری کانال رود را در منطقهٔ چشمهٔ پاگوسا اسپرینگ کلـرادو ^۲ در آمریکـا برای ارزیابی و پیشبینی فرسایش کنارهای و نیز میزان رسوب بررسی کرده و با بهره گیری از متغیرهایی چون تغییـرات در شاخصهای کنترل فرم کانال در درجهٔ اول و رژیم رسوب، پوشش گیـاهی و تغییـرات فیزیکـی ایـن محـدوده در درجهٔ دوم، اعتبار این سیستم طبقهبندی را سنجیده است.

باندی اپادهی و همکاران^ئ (2014) فرسایش کنارهای را با استفاده از RS-GIS بررسی کردند. آنها بـا بهـرهگیـری از هشت پارامتر فرسایندگی باران، پوشش گیاه، فـاکتور سـنگشناسـی، شـیب کنـارهای، پیچـانرودی، شـیب رودخانـه،

1. Islam

3. Pagosa Springs, Colorado

^{2.} Rosgen

^{4.} Bandyopadhyay et al.

فرسایش خاک و فعالیتهای انسانی، میزان آسیبپذیری رودخانهٔ هاورا و تیپـورا^۱ را انـدازهگیـری و منطقـه را ازنظـر مخاطره به پنج ناحیهٔ خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم تقسیمبندی کردهاند.

گوپال گوش و همکاران^۲ (2016) در پژوهشی که در امتداد رودخانهٔ بکریش وار^۳ در شرق هند انجام دادنـد، منبـع رسوب و فرسایش کنارهای را با استفاده از مدل پتانسیل مخاطرهٔ فرسایش کنارهای (SBEHP) تخمین زدند.

اختر و همکاران^ئ (2011) فرسایش کرانهای را در رودخانهٔ براهماپوترا[°] در درهٔ آسام هند بررسی کردند. نتایج مطالعه نشان داد قدرت جریان کم رودخانه باعث تشدید الگوی شریانی می شود که ممکن است احتمال بیشتری از فرسایش کرانهای را نشان دهد.

سیمون و همکاران^۲ (2010) در پژوهشی فرسایش کرانهای را با استفاده از مدل BSTEM مدلسازی کردهانـد. نتـایج نشان داد مدل BSTEM، ابزاری مناسب و کارا برای تعیین و تشخیص شرایط حاکم بر کرانهٔ رودخانه با هـدف حفاظـت از رود و ارزیابی اهمیت فرسایش رودخانهای و ویژگیهای پوشش گیاهی و فشار آب منفذی نزدیک کرانه است.

یمانی و شرفی (۱۳۹۱) عوامل مؤثر بر ناپایداری و فرسایش کناری رودخانهٔ هررود استان لرستان را مطالعه کردنـد. آنها عکسهای هوایی سال ۱۳۳۶ و تصویر ماهوارهای IRS سال ۱۳۸۶ را بهمثابهٔ ابزار مقایسهٔ زمانی تغییـرات بـه کـار بردند. نتایج کلی نشان میدهد برخلاف معمول، تغییـرات مورفولـوژی و فرسایش کنـاری رودخانـهٔ مطالعـهشـده از بالادست به طرف پاییندست کاهش یافته است؛ همچنین یافتهها نشان داد ساختمان زمینشناسی و لیتولـوژی بستر و کنارهٔ رودخانه، مهمترین عوامل تغییر پایداری بستر به شمار میروند.

خالقی و ملکانی (۱۳۹۳) در پژوهشی فرسایش کنارهٔ رودخانهٔ لیقوان چای را با اسـتفاده از شـاخص تـنش برشـی نزدیک کنارهٔ^۷ راسگن برآورد کردهاند.

حسینزاده و همکاران (۱۳۹٦) برای بررسی فرسایش کرانهٔ رودخانهٔ گلالی قروه بهمثابهٔ یک رودخانـهٔ ناپایـدار، از شاخص تنش برشی نزدیک کرانهٔ (NBS)^ رودخانهٔ راسگن استفاده و پارامترهای مورفولوژی کانال و میـزان فرسـایش کرانهٔ رودخانه را اندازهگیری کردند.

هدف این مطالعه، بررسی وضعیت فرسایش پذیری کناره های رودخانهٔ هفت چشمهٔ قزوین است؛ زیرا در سالهای اخیر بارها تخریب زمین ها و تأسیسات ساخته شده در حاشیهٔ رودخانه مشاهده شده است و مالکان و ساکنان روستاهای منطقه به روش های مختلف تلاش کرده اند خسارات را کاهش دهند. ارزیابی تنش نزدیک کناره در پیش بینی فرسایش بسیار مهم است؛ به طوری که نشان دهندهٔ توزیع انرژی جریان در مقطع عرضی مجرا به ویژه کنارهٔ مجراست و این توزیع نامتناسب انرژی ممکن است به فرسایش کناره منجر شود.

- 1. Haora and Tripura
- 2. Gopal Ghosh et al.
- 3. Bakreshwar
- 4. Akhtar et al.
- 5. Brahmaputra
- 6. Simon et al.
- 7. Shear stress near bank
- 8. Near Bank Stress

منطقة پژوهش

حوضهٔ آبخیز رودخانهٔ هفتچشمه در منطقهٔ رزجرد در شمال شرقی استان قزوین و در دامنهٔ جنوبی البرز در طول جغرافیایی "۵۸ '۱۹ ۰۵° و عرض جغرافیایی "۳۰ '۱۹ ۳۳۹ قرار دارد. از نگاه زمین شناسی، استان قـزوین در فصـل مشترک البرز باختری و لبهٔ شمالی ایران مرکزی واقع است؛ به بیان دیگر بلندیهای شمال استان به حاشیهٔ جنوبی البرز و بخش بیشتر استان شامل دشت قزوین و ارتفاعات جنوب به پهنهٔ ساختاری رسوبی ایران مرکزی تعلق دارد و به نظر می رسد مرز این دو پهنه بر راندگی شمال قزوین منطبق است که ارتفاعات شمال را از دشت قزوین جدا میکند.

گسترهٔ قزوین در دامنهٔ جنوبی رشته کوه البرز واقع است و از دیدگاه ریخت شناسی همانندی بسیار با گسترهٔ تهران دارد و بیشتر پهنه های ریخت شناسی تهران را می توان در این منطقه نیز به خوبی مشاهده کرد. اختلاف ارتفاع ناگهانی میان شهر قزوین که روی رسوبات آبرفتی کواترنر بنا شده با نزدیک ترین قله به آن در فاصلهٔ ۳۰کیلومتری شمال شرقی قزوین (قلهٔ قیزلار قلعهٔ سی بابلندی ۲۷۰۰)، یکی از بارزترین ویژگی های تویوگرافی گسترهٔ قزوین است.

میانگین بارش سالانهٔ استان از ۲۱۰ میلی متر در مناطق شرقی تا بیش از ۵۰۰ میلی متر در ارتفاعات شمال شرقی متغیر است. حداکثر بارش استان در دامنه های شمال شرقی الموت و بیش از ۵۰۰ میلی متر است. ارتفاعات شمال شرقی و شمالی استان و ارتفاعات آوج در جنوب غرب استان کمینهٔ درجه حرارت و مناطق مرکزی دشت قـزوین و اطراف دریاچهٔ سد منجیل بیشینهٔ درجه حرارت دارد. متوسط آب دهی سالانهٔ منطقهٔ مطالعه شده در ایستگاه امیرآباد ۲۵/۰ متر مکعب در ثانیه و در ایستگاه باراجین ۵/۰ متر مکعب در ثانیه است. در هر دو ایستگاه بیشترین مقـدار دبی متوسط به فروردین مربوط است که برای ایستگاه امیرآباد ۱/۷۳ متر مکعب و برای ایستگاه باراجین ۲/۰۲ متر مکعب است. شکل ۱ حوضه و بازهٔ مطالعه شده و موقعیت مقاطع بررسی شده را نشان می دهد.

شکل ۱. حوضه و بازهٔ مطالعهشده و موقعیت مقاطع بررسیشده (نویسندگان، ۱۳۹۸)

Figure 1. The studied basin and reach and the location of the studied cross sections (Authors, 2019)

مواد و روشها

در این پژوهش به طور تقریبی ۱۱ کیلومتر از رودخانهٔ هفت چشمه در محدودهٔ روستای رزجرد تا روستای شینقر مطالعه شده است. میانگین ضریب خمیدگی این بازه ۱/۱۷ است که الگوی سینوسی را نشان میدهد. برای بهدست آوردن داده های مورد نیاز و با توجه به مور فولوژی، پلان هوایی و الگو، رودخانهٔ هفت چشمه به ٤ بازه و براساس ویژگی بستر رودخانه، نوع پوشش گیاهی و شرایط محیطی و بررسی بصری کناره به ۱۰ مقطع تقسیم شد. برای بهدست آوردن و تکمیل داده هایی نظیر دبی لبالبی، عمق آب، ضریب خمیدگی، شاخص گودافت ادگی، عرض بستر و مساحت مقطع عرضی لازم شد از منطقه در چند نوبت بازدید میدانی شود تا تمامی داده های مدنظر به طور کامل جمع آوری و نیمرخ عرضی کانال تهیه شد. بازدید اول در مهر ۹۷ با هدف تعیین صحت تفکیک بازه ها و مقاطع و بازدیدهای بعدی در آذر، دی و بهمن ۹۷ به منظور اندازه گیری پارامترهای مطالعه شده و بازدید نهایی در اردیبه شت ۹۸

برای بررسی فرسایش کنارهٔ رودخانهٔ هفت چشمه با استفاده از مدل تنش نزدیک کناره (NBS)، تخمین تنش اعمال شده بر کناره در ارتباط با جریان دبی لبالبی^۱ است که در آن از هفت روش استفاده میشود و باید روش مناسب را منطبق با شرایط منطقه انتخاب کرد (حسینزاده و همکاران، ۱۳۹٦: ۱۲۳۹).

با توجه به ویژگیهای رودخانهٔ هفتچشمه در این پژوهش از سه روش نسبت شعاع انحنا به عرض دبی لبالبی^۲ (Rc/Wbkf)، نسبت حداکثر عمق نزدیک کناره به عمق دبی لبالبی^۳ (dnb/dbkf) و نسبت تنش برشی نزدیک کناره به تنش برشی دبی لبالبی^² (t_{bkf}/t_{nb}) استفاده شده است.

تنش برشی اعمالشده بر کانال (τ_o) بهصورت یک نیرو بر واحد سطح بستر یا کناره و برحسب نیوتن بـر مترمربـع (N/m²) یا پوند بر فوت مربع (Ib/Ft²) بیان میشود. حرکت یک ذره در کانال نیازمند تنش برشی بحرانـی اسـت. بـا استفاده از رابطهٔ ۱، تنش برشی مورد نیاز برای حرکت یک ذره با قطر معین تخمین زده میشود.

 $\tau c = \theta c g d(\rho_s - \rho_w)$ رابطهٔ ۱

τ*c* تنش بحرانی (N/m2)، b: اندازهٔ ذرات رسوبی بستر (این عدد تقریباً نشاندهندهٔ قطر d50 رسوبات بوده است؛ یعنی ۵۰ درصد رسوبات از این مقدار بزرگتر یا کوچکترند) و ρ_s چگالی رسوب است که تقریباً ۲۵۰ کیلوگرم در مترمکعب در نظر گرفته می شود؛ *θc*: یک مقدار ثابت بی بعد است که تابع شکل ذره، ویژگی های سیال و آرایش ذرات سطح است. با استفاده از رابطهٔ تنش برشی در بستر رود می توان بزرگترین ذرهای را محاسبه کرد که رود در شرایط هیدرولیک خاص و با سرعتی مشخص حمل می کند و در اصطلاح «توانش» نام دارد.

اندازه گیری مقطع دبی لبالبی با توجه به آثار کنارهٔ رودخانه ازجمله زیربری رودخانه، تغییرات جنس کنارهٔ رودخانه، آثار خزهها و گلسنگها، تغییرات رنگ سنگها و در محلهایی که دشت سیلابی وجود دارد، لبهٔ دشت سیلابی دبی لبالبی را مشخص میکند (شکل ۲).

^{1.} Bankfull

^{2.} ratio of the radius of curvature to the width of the bankfull

^{3.} ratio of the maximum depth near bank to the depth bankfull

^{4.} ratio of the shear stress near bank to the shear stress of bankfull

شکل ۲. طرح شماتیک اندازه گیری دبی لبالبی (لاولر، ۲۰۰٤)

Figure 2. Schematic diagram of bankfull discharge measurement (Lawler, 2004)

برای اندازه گیری متوسط عمق آب و حداکثر عمق نزدیک کناره با استفاده از شاخص نقشهبرداری در نقاط مختلف کانال در شرایط دبی لبالبی، عمق اندازه گیری می شود. میانگین عمق های هر مقطع به مثابهٔ عمق متوسط و بیشترین عمق در یک سوم هر دو طرف رودخانه به مثابهٔ حداکثر عمق نزدیک کناره در نظر گرفته می شود (شکل ۳).

شکل ۳. پارامترهای پروفیل مقطع عرضی کانال (نویسندگان، ۱۳۹۷) Figure 3. Channel cross-sectional profile parameters (Authors, 2019)

شعاع انحنا در هر مقطع با استفاده از تصاویر گوگلارث در محیط نرمافزار GIS محاسبه شد. بهمنظور تعیین شعاع قوس های پیچان رودی، پس از اینکه مسیر رودخانه ترسیم شد، بر هریک از قوس های رودخانه دوایری برازش داده می شود که بیشترین و بهترین تطابق را با قوس ها داشته باشند. پس از ترسیم دوایر، اندازهٔ شعاع دوایر اندازه گیری شد. ضریب خمیدگی نیز با استفاده از نسبت طول کانال به طول دره در محیط نرمافزار GIS محاسبه شد. پس از به دست آوردن داده ها با برداشت میدانی و محاسبات صورت گرفته، براساس پارامترهای اندازه گیری شده، میزان فرسایش پذیری

میزان فرسایش پذیری کرانه (NBS)	نسبت تنش برشی نزدیک کرانه به تنش برشی دبی لبالبی	نسبت حداکثر عمق نزدیک کرانه به متوسط عمق دبی لبالبی (dnb/dbkf)	نسبت شعاع انحنا به عرض دبی لبالبی (Rc/Wbkf)
خیلی کم	کمتر از ۰۸/۰	کمتر از ۱	بیشتر از ۳
کم	·/A·-1/·0	1-1/0	۳/۲۱
متوسط	1/•7-1/12	1/01-1/4.	۲/•۲-۲/۲•
زياد	1/19 1/10-	1/1-1/0.	۲–۱۸۱
خیلی زیاد	1/21/2.	۲/٥١–٣	1/01/4.
شديد	بیشتر از ۱/٦۰	بیشتر از ۳	کمتر از ۱/۵۰

شکل ٤. حدود تغییرات شاخصهای مؤثر بر میزان فرسایش کناره

Figure 4. Limits of changes in effective indicators in the rate of bank erosion (Rosgen, 2011: 78) يافتههاي پڙوهش

در این پژوهش بهطور تقریبی ۱۱ کیلومتر از رودخانهٔ هفتچشمه در محدودهٔ روستای رزجرد تا روستای شینقر مطالعه شده است. میانگین ضریب خمیدگی این بازه ۱/۱۷ و نشاندهندهٔ الگوی سینوسی است. برای بهدست آوردن دادههای مورد نیاز و با توجه به مورفولوژی، رودخانهٔ هفتچشمه به ٤ بازه و ۱۰ مقطع تقسیم شد.

مقطع ۱: اولین مقطع رودخانهٔ هفت چشمه در بالادست این رودخانه قرار دارد و رسوبات آن بیشتر از ماسه تشکیل شده است؛ همچنین پوشش گیاهی باغ و درخت دارد. این مقطع پس از یک قوس بزرگ قرار گرفته است (شکل ٥).

شکل ۵. نیمرخ عرضی و تصویر راستای طولی مقطع اول (نویسندگان، ۱۳۹۷)

Figure 5. Transverse profile and longitudinal direction image of the first cross section (Authors, 2019) مقطع ۲: دومین مقطع ارزیابی شده نیز در بالادست رودخانه پس از یک قوس و در نزدیک روستای رزجرد قرار دارد. بیشترین رسوبات تشکیل دهندهٔ این قسمت رودخانه ماسهٔ درشت تا ریز است. در قسمت کرانهٔ چپ مقطع، تخریب شدید دیواره وجود دارد که باعث شده است در قسمتهایی از آن سنگ بستر دیده شود. ایس مقطع پوشش گیاهی از نوع بوته و علف دارد (شکل ٦).

شکل ٦. نیمرخ عرضی و تصویر راستای طولی مقطع دوم (نویسندگان، ۱۳۹۷)

Figure 6. Transverse profile and longitudinal direction image of the second cross section (Authors, 2019)

مقطع ۳: سومین مقطع در بازهٔ اول و در حدفاصل باغهای رزجرد قرار دارد و ماسه های متوسط تا ریـز رسـوبات ایـن قسمت رود را تشکیل می دهد و بستر رودخانه یک چالاب دارد. یوشش گیاهی این مقطع درختان یو اکنده است (شکل ۷).

Figure 7. Transverse profile and longitudinal direction image of the third cross section (Authors, 2019)

مقطع ٤: چهارمین مقطع نیز در بازهٔ اول و در باغهای رزجرد قرار گرفته است و رسوبات این قسمت بیشتر از نـوع ماسهٔ درشت است. این قسمت پوشش گیاهی زیادی دارد که بیشتر از نوع بوتههای تمشک و درخت است (شکل ۸).

شکل ۸ نیمرخ عرضی و تصویر راستای طولی مقطع چهارم (نویسندگان، ۱۳۹۷) Figure 8. Transverse profile and longitudinal direction image of the fourth cross section (Authors, 2019)

Figure 9. Transverse profile and longitudinal direction image of the fifth cross section (Authors, 2019)

مقطع ٦: مقطع ششم در بازهٔ اول قرار دارد که ماسهٔ ریز تا متوسط بیشترین رسوبات ایـن قسـمت از رودخانـه را تشکیل میدهد. پوشش گیاهی این مقطع، کم و مرتع است (شکل ۱۰).

شکل ۱۰. نیمرخ عرضی و تصویر راستای طولی مقطع ششم (نویسندگان، ۱۳۹۷)

Figure 10. Transverse profile and longitudinal direction image of the sixth cross section (Authors, 2019)

Figure 11. Transverse profile and longitudinal direction image of the seventh cross section (Authors, 2019)

مقطع ۸: هشتمین مقطع در بازهٔ دوم و در باغهای رشتقون قرار گرفته و ماسههای درشت بیشترین نوع رسوبات این قسمت است. پوشش گیاهی در این قسمت از نوع باغ است که درختهای فراوان دارد (شکل ۱۲).

شکل ۱۲. نیمرخ عرضی و تصویر راستای طولی مقطع هشتم (نویسندگان، ۱۳۹۷)

Figure 12. Transverse profile and longitudinal direction image of the eighth cross section (Authors, 2019)

مقطع ۹: نهمین مقطع در بازهٔ سوم قرار گرفته و رسوبات آن از نوع ماسهٔ ریز تا متوسط است. ایـن مقطـع پوشـش گیاهی بسیار کم و بوتههای پراکنده دارد (شکل ۱۳).

Figure 13. Transverse profile and longitudinal direction image of the ninth cross section (Authors, 2019)

مقطع ۱۰: دهمین مقطع در بازهٔ چهارم قرار دارد و ماسهٔ ریز و خیلی ریز رسوبات این قسمت را تشکیل میدهد. این قسمت پوشش گیاهی بسیار کم و بوتههای پراکنده دارد (شکل ۱٤).

شکل ۱٤. نیمرخ عرضی و تصویر راستای طولی مقطع دهم (نویسندگان، ۱۳۹۷)

Figure 14. Transverse profile and longitudinal direction image of the tenth cross section (Authors, 2019)

همان طور که اشاره شد، برای بررسی فرسایش کنارهٔ رودخانهٔ هفت چشمه با استفاده از مدل تنش برشی نزدیک کناره، از سه روش نسبت شعاع انحنا به عرض دبی لبالبی، نسبت حداکثر عمق نزدیک کناره به عمق دبی لبالبی و نسبت تنش برشی نزدیک کناره به تنش برشی دبی لبالبی استفاده شد. متغیرهای مؤثر در مدلسازی روش های یادشده به شرح شکل ۱۵ است و بخش اصلی برپایهٔ برداشت های میدانی برای مقاطع مطالعه شده اندازه گیری و محاسبه شده است. در ادامه براساس داده های شکل ۱۵ و مدل فرسایش کناره، وضعیت ناپایداری و فرسایش پذیری برای ۱۰ مقطع در سه روش بیان شده محاسبه شد (شکل ۱۵).

شکل ۱۵. متغیرهای مؤثر بر میزان فرسایش پذیری کنارهٔ رودخانهٔ هفت چشمه براساس مدل تنش نزدیک کناره (نویسندگان، ۱۳۹۷)

 Figure 15. Effective variables in the erodibility of Haft Cheshmeh river bank based on the near-bank stress model (Authors, 2019)

 عرض
 عرض

حداکثر عمق نزدیک کرانه	تنش برشی نزدیک کرانه (چپ)	تنش برشی نزدیک کرانه (راست)	تنش برشی دبی لبالبی	متوسط عمق دبی لبالبی (متر)	عرض دشت سیلابی (متر)	عرض دبی لبالبی (متر)	شيب (درصد)	شعاع انحنا	مقطع عرضی
۰,٣٦	17,88	٧,٧٥	18,00	ΛΣΥ/ΥΛ	90/11	٤٧/٥٩	•/•1	٥٧/٠٩	١
•,٧•	27,27	٧٣,٦٠	٧٨,٧٤	2.111/2	۸۳۸	٤١٩/٢٠	•/•٢	19/98	٢
• ,٣٨	11,1	18,91	۲۸,۰٦	2995/1	۱۸۰	٩٠/٤٤	•/•1	۳۳/٤٦	٣
• ,٣٨	۸, ۲۱	78,•1	۲۷,۳۸	Y0/V/VY	۲۲۳	111/47	•/•1	٧٧/١٠	٤

۰,۷٦	۳٧,٢٣	٤٢,٥٨	٤٤,٠٥	7879/78	VA7	٣٩٣/٣٢	•/•۲	٣•/٥٨	٥
۰,00	٦٥,٨٠	۳٥,٩٩	77,7٣	1.719/07	1277	V11/0·	•/•۲	٣٢/٣٢	٦
۰,۲۳	۳٥,٤	22,1	377,75	3772/27	171	۸٦/٨٢	•/•٣	۳۷/۰٥	V
۰,٥٠	٨,٩	٧,٦	٩,٢٨	030/05	V٨	۳۹/۰۹	•/•٣	۳/۵۱	٨
۰,٥	٦,٥٥	٦,٢٤	٧,٢٩	717/14	٤/٢٤	7/17	•/•٣	۱۰/۷۱	٩
۰,٦٠	۳۸,•۸	٣٧,٤	६०,९६	٦٨٥٤/١٩	۳۹۰	190/32	•/٦•	٧/٢٩	۱.

شکل ۱۲. میزان فرسایش پذیری کنارهٔ رودخانهٔ هفت چشمه براساس مدل تنش نزدیک کناره (نویسندگان، ۱۳۹۷)

Figure 16. Erodibility rate of Haft Cheshmeh river bank based on the near-bank stress model (Authors, 2019)

نسبت تنش برشی نزدیک کناره به تنش برشی			نسبت حداکثر عمق نزدیک کناره به عمق					نسبت		
دبى لبالبى				دبى لبالبى				امتياز	شعاع از منابع	مقطع
امتياز	كرانة	امتياز	كرانة داست	امتياز	كرانة	امتياز	كرانة	NBS	الحتا به عرض	عرضى
NBS	چپ	NBs		NBS	چپ	NBS	راست		دبى لبالبى	
کم	•/97	خیلی کم	•/0V	متوسط	١/٨	کم	١	شديد	1/19	١
خیلی کم	•/0٤	کم	•/9٣	کم		کم	١	شديد	•/• ٤	٢
خیلی کم	۰/٣٩	خیلی کم	•/0٣	کم	1	خیلی کم	•/\7	شديد	•/٣٦	٣
کم	•/٨	کم	•/AV	خیلی کم	•/90	کم	١	شديد	•/٦٨	٤
کم	۰/٨٤	کم	•/97	کم	1/•٨	کم	١	شديد	•/•V	٥
کم	٠/٩٩	خیلی کم	•/0٤	کم	1/1V	کم	١	شديد	•/• ٤	٦
کم	•/97	خیلی کم	•/0V	خیلی کم	•/٤٣	خیلی کم	•/٤١	شديد	•/27	V
کم	•/9٦	کم	•/٨٢	کم	۱۳۱	كم	14	شديد	•/•٨	٨
كم	•/٩	کم	•///0	زياد	۲/٥	شديد	٤١١	خیلی کم	0/•0	٩
كم	• /۸۳	كم	•/٨١	شديد	٨/٥	کم	1/77	شديد	•/•٣	۱.

در مدل تنش برشی نزدیک کناره که سطح دوم، پنجم و ششم آن در این پژوهش مدنظر قرار گرفته است، در سطح دوم که نسبت شعاع انحنا به عرض دبی لبالبی است، تمامی مقاطع به استثنای مقطع ۹ فرسایش شدید دارند و فقط در مقطع ۹ فرسایش خیلی کم مشاهده شده است؛ درواقع شعاع انحنا نشان دهندهٔ شعاع قوس های پیچان رودی رودخانه است که عدد به دست آمده نسبت به عرض رودخانه است و هرچه این نسبت کمتر باشد، فرسایش بیشتری در حاشیهٔ رودخانه روی می دهد. پوشش گیاهی مقطع ۹ بیشتر از نوع بوته و این مقطع به صورت دشت سیلابی و با پادگانه های متفاوت و شیب متوسط است. در این مقطع بستر رودخانه بیشتر به صورت دشت سیلابی و با ور سایش در این مقطع بستر رودخانه بیشتر از نوع بوته و این مقطع به صورت دشت سیلابی و با در حاشیهٔ رودخانه روی می دهد. پوشش گیاهی مقطع ۹ بیشتر از نوع بوته و این مقطع به صورت دشت سیلابی و با در حاشیهٔ رودخانه روی می دهد. پوشش گیاهی مقطع ۹ بیشتر از نوع بوته و این مقطع به صورت دشت سیلابی و با در حاشیهٔ رودخانه روی می دهد. پوشش گیاهی مقطع ۹ بیشتر از نوع بوته و این مقطع به صورت دشت سیلابی و با در حاشیهٔ رودخانه روی می دهد. پوشش گیاهی مقطع بستر رودخانه بیشتر به صورت مستقیم است؛ بنابراین شعاع در سطح پیچان رودی کمی را نسبت به مقاطع دیگر دارد که باعث کاهش فرسایش در این مقطع شده است (شکل ۱۷). در سطح پنجم که نسبت حداکثر عمق نزدیک کناره به عمق دبی لبالبی است، هرچه حداکثر عمق نزدیک کناره به عمق دبی لبالبی کمتر باشد، از فرسایش جلوگیری میشود؛ بنابراین شاهد فرسایش کم و خیلی کم از مقاطع ۱ تـا ۸ در دو سمت کرانهایم و فقط مقاطع ۹ و ۱۰ فرسایش زیاد و شدید دارنـد؛ اگرچـه حتـی در کرانـهٔ راسـت مقطـع ۱۰ نیـز فرسایش کم است. نتایج نشان داد مقاطع ۹ و ۱۰ به دلیل عرض کم و عمق زیاد امتیاز بیشتری کم کردهاند. امتیاز زیـاد بیانکنندهٔ افزایش فرسایش و ایجاد ناپایداری در این دو مقطع است؛ اگرچه در کرانهٔ راست مقطع ۱۰ بـه دلیـل وجـود پوشش گیاهی بیشتر نسبت به کرانهٔ چپ فرسایش کمتری مشاهده میشود (شکل ۱۸).

در سطح ششم که نسبت تنش برشی نزدیک کناره به تنش برشی دبی لبالبی است، فرسایش در تمامی مقاطع مقادیر کم و خیلی کم دارد. تنش برشی از حرکت آب به سمت پایین دست رود بر بستر کانال وارد می شود که هر زمان میزان این تنش کمتر باشد، به همان میزان نسبت فرسایش کناره کاهش می یابد؛ درواقع به دلیل اینکه توزیع انرژی در این رودخانه در منطقهٔ نزدیک کناره به صورت متجانس وجود داشته و باعث شده است تغییرات تنش برشی نزدیک کناره سریع نباشد، در بررسی این سطح در تمامی مقاطع پایداری بیشتری را شاهدیم (شکل ۱۹).

شکل ۱۷. نمودار نسبت تنش برشی نزدیک کرانه به تنش برشی دبی لبالبی (نویسندگان، ۱۳۹۷)

Figure 17. Diagram of the ratio of shear stress near bank to shear stress of bank full discharge (Authors, 2019)

Figure 18. Graph of the ratio of the radius of curvature to the width of the bank full discharge (Authors, 2019)

شکل ۱۹. نمودار نسبت حداکثر عمق نزدیک کرانه به متوسط عمق دبی لبالبی (نویسندگان، ۱۳۹۷)

Figure 19. Diagram of the ratio of maximum depth near bank to the average depth of bank full discharge (Authors, 2019)

نتيجه گيري

فرسایش کنارهای در رودخانهها هرساله خسارات زیادی را به زمینهای کشاورزی، سازههای کنار رودخانه و... وارد میکند و باعث انتقال مقادیر زیادی رسوب به مخازن سدها می شود؛ از این رو در این پژوهش وضعیت فرسایش کناره ای مناطق آسیب پذیر و دارای مخاطره و عوامل ایجاد و تشدید فرسایش را در حاشیهٔ کناره ای رودخانهٔ هفت چشمهٔ قزوین بررسی کردیم. نتایج بهدست آمده با استفاده از سه سطح مدل تنش برشی نزدیک کناره نشان داد در روش نسبت شعاع انحنا به عرض دبی لبالبی، تمامی مقاطع به جز مقطع ۹ فرسایش شدید همراه با ناپایداری کرانه دارند. مقطع ۹ به دلیل داشتن الگوی مستقیم و ضریب پیچان رودی کم، فرسایش کمتری داشته است و بقیهٔ مقاطع فرسایش شدید دارند؛ در نسبت حداکثر عمق نزدیک کناره به عمق دبی لبالبی، بیشتر مقاطع فرسایش کم تا متوسط داشتهاند؛ بهجز مقطع ۹ در دو کناره و مقطع ۱۰ در کرانهٔ چپ که فرسایش زیاد و شدید داشتهاند و علـت آن، پوشـش گیاهی کم و رسوبات ریزدانه در این مقاطع نسبت به سایر مقاطع است. در نسبت تنش برشی نزدیک کناره بـه تـنش برشی دبی لبالبی به دلیل توزیع انرژی متجانس این رودخانه در منطقهٔ نزدیک کناره و سریع نبودن تغییرات تنش برشی نزدیک کناره، تمامی مقاطع فرسایش خیلی کم و کم داشتهاند. در مقاطع ۱، ۲، ٤ و ۷ قوس هایی در کنـار مقـاطع، و در اطراف مقاطع ۳ و ۵ زمین های کشاورزی مشاهده شده است و مقطع ٦ و ٨ بافت انسانی داشتهاند؛ همچنین مقاطع ٩ و ۱۰ ارتفاع کرانهٔ زیاد دارند که باعث فرسایش زیاد در مقاطع می شود؛ درنهایت بازدیدهای میدانی و برداشت میدانی و همچنین بررسی نتایج بهدستآمدهٔ دادهها در سه سطح مدل NBS ایـن نتیجـه را دربرداشـت کـه سطح اول، کـه اندازه گیری فرسایش با توجه به نسبت شعاع انحنا به عرض دبی لبالبی است، با ویژگیهای منطقه تناسب بیشتری دارد و يا واقعبت منطقه منطبق است.

منابع

- جلیلوند، رضا، حافظی مقدس، ناصر، سلوکی، حمیدرضا، (۱۳۹۳). مروری بر روش های مختلف طبقهبندی رودخانه ها و کاربرد آنها برای رودخانهٔ سیستان، همایش یافته های نوین در محیط زیست و اکوسیستم های کشاورزی، تهران.
- حبیبی، مهدی، حقی آبی، امیرحمزه، (۱۳۸۱). بررسی آزمایشگاهی آستانهٔ ایجاد کانالهای پیچانرودی، نشریهٔ پژوهش و سازندگی، دورهٔ ۱۵، شمارهٔ ۳–٤، ۵۵–٤۸.
- حسینزاده، محمدمهدی، اسماعیلی، رضا، (۱۳۹٤). **ژئومورفولوژی رودخانهای مفاهیم، اشکال و فرایندها**، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- حسینزاده، محمدمهدی، خالقی، سمیه، رستمی، میلاد، (۱۳۹٦). مقایسهٔ روشهای برآورد خطر فرسایش کرانهای با استفاده از مدل NBS؛ مطالعهٔ موردی: رودخانهٔ گلالی قروه، مجلهٔ مخاطرات محیط طبیعی، دورهٔ ٦، شـمارهٔ ١٤، ۱٤۱–۱۵۲.
- خالقی، سمیه، ملکانی، لیلا، (۱۳۹۳). بر آورد فرسایش کرانهٔ رودخانهٔ لیقوان چای با استفاده از شاخص تنش برشی نزدیک کرانهٔ راسگن، شمارهٔ ٤٨، ٦٠٥–٥٨٩.
- رضایی مقدم، محمدحسین، پیروزینژاد، نوشین، (۱۳۹۳). بررسی تغییرات مجرا و فرسایش کنارهای در رودخانهٔ
- **گاماسیاب از سال ۱۳۳٤ تا ۱۳۸۹،** نشریهٔ علمی پژوهشی جغرافیا و برنامه ریزی، دورهٔ ۱۸، شمارهٔ ٤۷، ۱۳۲–۱۰۹.
- یمانی، مجتبی، شرفی، سیامک، (۱۳۹۱). ژئومورفولوژی و عوامل مؤثر در فرسایش کناری رودخانهٔ هررود در استان لرستان، مجلهٔ پژوهشهای علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دورهٔ ۲۳، شمارهٔ ۱، ۳۲–۱۰.
- Akhtar, M.P., Nayan, SH., Ojha, C., (2011). Braiding process and bank erosion in the Brahmaputra River, International Journal of Sediment Research, Vol 26: 431-444
- Bandyopadhyay, S., Ghosh, I., kumar, D., (2014). A proposed method of bank erosion vulnerability zonation and its application on the river haora, tripura, india, Vol 16: 111-121.
- Gopal Ghosh, K., Pal, S., Mukhopadhyay, S., (2016). Validation of BANCS model for assessing stream bank erosion hazard potential (SBEHP) in Bakreshwar river of Rarh region, Eastern India, Modeling Earth Systems and Environment, Vol 95 (2): 1-15
- Islam, M., (2000). **RIVER BANK EROSION AND SUSTAINABLE PROTECTION STRATEGIES**, Fourth International Conference on Scour and Erosion 2000.
- Kwan, H., Swanson, SH., (2014). Prediction of Annual Streambank Erosion for Sequoia National Forest, California, JAWRA Journal of the American Water Resources Association, Vol 50 (6): 112-114.
- Lawlor, S.M., (2004). Determination of Channel-Morphology Characteristics, Bankfull Discharge, and Various Design-Peak Discharges in Western Montana, Scientific Investigations Report 2004, Vol 52: 1-19.
- Rosgen, D.L., (2001). A PRACTICAL METHOD OF COMPUTING STREAMBANK EROSION RATE, Modeling Earth Systems and Environment, Vol 95 (2): 1-15.
- Rosgen, D.L., (2011). Watershed assessment of river stability and sediment supply (WARSSS), Wildland Hydrology, Fort Collins, Colorado, Vol 32: 69-93.
- Simon, A., Bankhead, N., Thomas, R., (2010). Iterative Bank-Stability and Toe-Erosion modeling for predicting streambank loading rates and potential load reductions, 2nd Joint Federal Interagency Conference, Las Vegas, NV, June 27 - July 1.